

**Natura
ARTIS
Magistra**

*Verhalen over cultuur,
landschap en natuur*

Natura Artis Magistra

Natura Artis Magistra

Verhalen over cultuur, landschap en natuur

Eindredactie en samenstelling:

LENNEKE BERKHOUT

SANDRA DEN DULK

IMKE VAN HELLEMONDT

HARRY J. KRAAIJ

ELS VAN DER LAAN-MEIJER

Hilversum

Verloren

2021

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van: Hendrik Mullerfonds, Nederlandse Tuinenstichting, Prins Bernhard Cultuurfonds, Theo van Baaren Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en Universiteit van Amsterdam.

Afbeeldingen op het omslag: voorkant, Artis en foto Erik de Jong: Ronald van Weeren; achterkant, (bladeren): Roosmarijn Pallandt.

© 2021 De auteurs
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087049751

Eindredactie en coördinatie: Harry J. Kraaij en Lenneke Berkhout

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	9
Inleiding	11
ARTIS & DE PLANTAGE	
Wandelingen in de Amsterdamse Plantage <i>Sandra den Dulk en Els van der Laan-Meijer</i>	13
De wandeling en de reis <i>Job van Tol</i>	31
Beelden van honden. Twee sculpturen uit het erfgoed van Artis geïdentificeerd <i>Harry J. Kraaij</i>	33
Liefde die geen naam mag hebben is zielloos <i>Harriët Sjerps</i>	43
Tuin der Zuchten. Architectuur en tuinaanleg van de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam (1957-1962) <i>Coert Peter Krabbe</i>	49
Een bibliotheek voor de wetenschap <i>Hans Mulder</i>	57
Stinkende stadsdampen en het Paradijs. De Plantaadje van Amsterdam <i>Claire Weeda</i>	63
A-un <i>Roosmarijn Pallandt</i>	67
Connecties en opposities. Elementaire denkvormen in het werk van Erik de Jong <i>Yme Kuiper</i>	73

Landscapes of Solitude and Lands of Reverie in 17th century France <i>Michel H. Conan</i>	81
Golf I <i>Marjolijn Boterenbrood</i>	85
Aardse paradijzen als teken van de tijd <i>Marcel van Ool</i>	87
Schutterhoef en de landgoederenzone op de Noordoostelijke Heuvelrug <i>Hans Renes</i>	91
Want denken, dat is niet begrijpen ... <i>Arita Baaijens</i>	97
De Tygher in het oude Glashuys, een historische natuurbeleving. Of hoe artistiek kijken de reconstructie van de geschiedenis kan helpen <i>Ria Winters</i>	99
Aandacht voor de tekening <i>Noël van Dooren</i>	105
Parasol chinois, Grotte und Exedra. Gartenstaffagen oder 'Grenzsteine'? <i>Brigitt Sigel</i>	111
Rob Leopold (1942-2005). Een luid verlangen naar het vrije veld <i>Leo den Dulk</i>	119
High Line New York <i>Piet Oudolf</i>	123
Alexander Metelerkamp en zijn rol in het Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde in Utrecht <i>Michiel C. Plomp</i>	125
Mapping 1 <i>Kim Boske</i>	137
Universele waarden en de specifieke plek. De moderne tuin <i>Saskia de Wit</i>	139

Poezen en mensen. Naoorlogse Nederlandse kattenliteratuur van de grote vier tot de <i>Poezenkrant</i> <i>Hanneke Ronnes</i>	145
De Tuinman en de Wetenschap <i>Wybe Kuitert</i>	153
Flowers and Plants of the Four Seasons. Selected Japanese Paintings of the Rinpa School from the Saint Louis Art Museum <i>Philip K. Hu</i>	159
Nevermore-A-Matic <i>Theun Karelse</i>	167
Prof. em. dr. Erik Augustus de Jong (1954): wetenschappelijke biografie <i>Harry J. Kraaij</i>	169
Bibliografie van publicaties door Prof. em. dr. Erik Augustus de Jong <i>Samengesteld door Harry J. Kraaij</i>	171
Over de auteurs en kunstenaars	185

WOORD VOORAF

Natuur en Kunst. Dat zijn de twee woorden die het aandachtsgebied van Erik de Jong en zijn gehele oeuvre als onderzoeker en docent samenvatten. Elk van die twee woorden vertegenwoordigt een universum, oneindig, van een onpeilbare diepte, permanent in beweging.

Toen Erik zijn eerste schreden in dit gebied zette, nu meer dan veertig jaar geleden, liepen de paden nog recht, de heggen waren strak geschoren, de conversatie in en de poëzie over de tuin was beschaafd, regelmatig, gepolijst. In de jaren daarna schoven de grenzen steeds verder op, de perspectieven steeds afwisselender, dieper, rijker: de landschapstuin, het stadspark, dierentuin, landschap, wildernis, ecosysteem, Mens, Natuur.

De beschaafde conversatie is gebelevd. Weinigen kunnen mooier schrijven en spreken dan Erik, de toon licht, maar indringend, de analyse altijd intelligent, oorspronkelijk, helder en scherp. Dat moet misschien ook wel, bij zo'n immens werkveld, dat in zijn eindeloosheid en grilligheid – de achttiende-eeuwer wist het al – niet alleen mooi en meeslepend, maar ook angstaanjagend en verschrikkelijk kan zijn. Erik heeft de nietsontziende kracht van de Natuur, maar ook het beest in de Mens nadrukkelijk in de bek gekeken. Kunst kan die wreedheid niet echt beteugelen, ze kan haar wel verbeelden, er commentaar op leveren, haar verwerken tot iets nieuws, moois zelfs, de Mens helpen met, niet tegenover, laat staan boven de Natuur te leven.

In deze bundel reflecteren collega's, vrienden, leerlingen en geestverwanten van Erik de Jong op zijn werk. Artis speelt daarin natuurlijk een voorname rol: Erik heeft de Artis-leerstoel als eerste bekleed, met een prachtige academische uitstraling en maatschappelijke uitwerking. Daarvoor is de Universiteit van Amsterdam bijzonder dankbaar.

Met het emeritaat van Erik de Jong komt geen einde aan de problematiek die hij al die jaren zo zorgvuldig heeft bestudeerd, in tegendeel. Dat laten de vele en verrassend afwisselende bijdragen in deze bundel zien, stuk voor stuk uitingen van levende, levendige wetenschap, rond thema's die actueler en urgenter zijn dan ooit, allemaal met betrekking tot de Mens, Natuur en Kunst.

FRANS GRIJZENHOUT

Hoogleraar Kunstgeschiedenis van de Nieuwere Tijd
Universiteit van Amsterdam

INLEIDING

De relatie tussen cultuur, landschap en natuur

Kenmerkend aan prof. em. dr. Erik Augustus de Jong is dat hij in zijn lange universitaire carrière altijd moeiteloos door de tijden heeft gewandeld. En we moeten voorzichtig zijn, want het parcours is nog niet eens gelopen. We weten namelijk niet welke vista's zich nog zullen aandienen, variërend van strikt geometrisch en romantisch verrassend, of juist zoals hij het zelf de laatste tijd omschrijft: holistisch. Ook naar de Japanse cultuur en tuinkunst heeft hij een nieuw luikje geopend. Daardoor krijgt zijn academische, maar ook zijn persoonlijke *genius loci* nieuwe glans: we blijven benieuwd naar ideeën en inzichten die ons zullen blijven inspireren. Van een eetbare tuin tot een plein voor het Parlement der Dingen in Artis. Zijn observaties zullen ons in de tuimeling van de tijd blijven verrassen.

Voor Erik vormen natuur en landschap een oneindige inspiratie- en kennisbron bij het bestuderen van kunst en cultuur. De receptie en verwerking van natuur en landschap, zowel ruimtelijk of als begrip of beeld, bepaalt het nationale en internationale kennislandschap. Al eeuwen bestuderen wetenschappers en kunstenaars natuurlijke en landschappelijke verschijningsvormen en hun rijke, complexe functies en betekenissen. Levende en dode natuurlijke objecten worden al eeuwenlang verzameld en gepresenteerd om de wereld te leren kennen en te kunnen begrijpen. Ze zijn te vinden in het specifieke erfgoed van wetenschappelijke collecties zoals dierentuinen, bibliotheken, archieven en natuurhistorische musea.

Altijd heeft Erik benadrukt dat landschappen in onze cultuur worden bedacht, ontworpen en gemaakt: van de polder, het stadspark en het recreatiegebied tot de (dieren)tuin, het natuurgebied of de nieuwe zeekering. Ze getuigen elk op een andere manier hoe de mens omgaat met natuur en landschap en met welke verwachtingen.

In zijn colleges en publicaties wist hij de natuur in een breed perspectief te plaatsen, zowel door de eeuwen heen als de verbinding met onze spirituele, filosofische, literaire en emotionele ervaringswereld en het vraagstuk van onze individuele en collectieve identiteit.

Beleving van natuur en landschap bepaalt in hoge mate hoe mensen denken over rentmeesterschap. Die beleving is eveneens leidend voor opvattingen over mens-zijn en de eigen cultuur. Voor Erik bestaat het bestuderen van de samenhang tussen cultuur, landschap en natuur niet alleen uit terugkijken naar het verleden, maar ook de vraag stellen wat wij ervan kunnen leren voor de toekomst. Voor zijn collegereeks 'Biophilia' ontving hij in 2021 de UvA Innovatieprijs. Volgens de jury was dit een buitengewoon vak dat jongeren in deze tijd zeer aanspreekt. Centraal stond de menselijke relatie tot de natuur, die fundamenteel is voor de manier waarop we onze positie als mens op aarde bepalen. Het vak heeft geleid tot grote cre-

ativiteit bij de studenten met als resultaat onder andere lesbrieven, opzetten voor een kinderboek en een serie schilderijen.

Toch wordt de beleving van de natuur en Eriks beweging door de ruimte en tijd nergens zo aantoonbaar geopenbaard als in zijn publicaties. Zijn bibliografie in deze bundel reflecteert de historische gelaagdheid die zowel geldt voor de werking van de tijd op een bepaalde plek als voor de studie van het landschap: niet alleen reizend tussen verschillende landen en culturen, maar ook van de zestiende tot en met de eenentwintigste eeuw. Daarin blinkt Erik uit. Hij weet onze emotionele verbondenheid met en onze afhankelijkheid van flora en fauna aannemelijk te maken door de zichtbare geschiedenis in de kunsten. Wat hij poogt, is emoties op een wetenschappelijke manier een betekenisvolle plek te geven in onze waarneming en beleving. Daarin ging Erik bijna altijd verder dan waar andere Nederlandse tuinhistorici stoppen. Erik bekeek zijn vakgebied al vroeg vanuit een interdisciplinair perspectief. Door zijn gedrevenheid en veelzijdigheid nam hij als bruggenbouwer collega's, studenten, promovendi en vakgenoten mee om verder te kijken en grenzen te verleggen.

Met het emeritaat van Erik in 2020 is het gemis ingetreden van een belangrijke en enthousiaste docent, onderzoeker en inspirator in onze dagelijkse omgeving van de universiteit en de diergaarde Artis. Door mee te werken aan deze bundel willen de auteurs een huldeblijk geven aan degene die door zijn colleges, tentoonstellingen, voordrachten en publicaties niet alleen de geschiedenis van de tuin- en landschapsarchitectuur in Nederland heeft vormgegeven, maar ook het denken over natuur, landschap en cultuur blijvend heeft geïnspireerd en gevormd.

De auteurs en samenstellers in dit boek vertegenwoordigen collega's uit Artis (Hans Mulder, Harriët Sjerps, Job van Tol), universitaire collega's (Imke van Hellemond, Yme Kuiper, Wybe Kuitert, Hans Renes, Hanneke Ronnes, Claire Weeda, Ria Winters), collega's uit de tijd van zijn aanstelling bij onderzoeksinstituut Dumbarton Oaks – Harvard University (Michel H. Conan, Philip K. Hu), promovendi en oudpromovendi (Lenneke Berkhout, Sandra den Dulk, Harry J. Kraaij, Els van der Laan, Saskia de Wit), collega's met wie Erik heeft samengewerkt bij onderzoeks-, advies- of ontwerpprojecten (Noël van Dooren, Leo den Dulk, Coert Peter Krabbe, Marcel van Ool, Michiel C. Plomp, Brigitt Sigel).

Samen presenteren zij een deel van het brede en rijke gebied van cultuur, landschap en natuur, dat Erik in zijn werkzame leven heeft getracht uit te dragen. Daarin mogen de kunsten niet ontbreken. Daarom wordt de bundel gecompleteerd door kunstenaarsbijdragen van Arita Baaijens, Kim Boske, Marjolijn Boterenbrood, Theun Karelse, Piet Oudolf, Roosmarijn Pallandt en Ria Winters. De samenstellers zijn allen zeer erkentelijk voor de eer die zij Erik uit collegiale vriendschap hebben willen betuigen.

LENNEKE BERKHOUT

SANDRA DEN DULK

IMKE VAN HELLEMONDT

HARRY J. KRAAIJ

ELS VAN DER LAAN-MEIJER

WANDELINGEN IN DE AMSTERDAMSE PLANTAGIE

SANDRA DEN DULK EN ELS VAN DER LAAN-MEIJER

Wie een afspraak had met Erik de Jong of een college bij hem volgde in het gebouw De Volharding, werd getraakteerd op een lommerrijke wandeling door het Artispark met als eindpunt de hoge gierenvolière. Het woord *wandeling* verwijst zowel naar een fysieke ruimte, een afgebakende architectonische groene plek om in te wandelen, als naar een actieve wandeling, het wandelen als een lichamelijke beweging in de tijd. Artis is als zoölogische tuin in de Amsterdamse Plantage opgericht in 1838 door het Koninklijk Zoölogisch Genootschap *Natura Artis Magistra*. De naam werd al snel afgekort tot Artis en benadrukt de relatie tussen natuur, kunst en wetenschap. De tuin was van begin af aan een wandelpark waar de bezoeker al dwalend tussen bomen, planten, dieren en gebouwen kennis kon maken met de tentoongestelde dode en levende verzamelingen. De Amsterdamse Plantag(i)e, Plantaadje of Plantage-buurt was al in de zeventiende eeuw een openbaar recreatiegebied in de stad. De wandelingen in de Plantage en Artis zijn gecultiveerde groene wandelingen, waarbij het padenstelsel de enscenering is van de wandelervaring. Het wijst ons vooruit, naar het doel van de wandeling, maar ook achteruit, naar de wandelaars die ons voor zijn gegaan.

BOMEN LANGS WEGEN EN GRACHTEN

Aan het einde van de zestiende eeuw begon de stedelijke overheid in Nederland met de aanleg van systematische boombeplanting langs wegen en grachten. Buitenlandse reizigers merkten deze aanplant al vroeg op en beschouwden die als een typisch Nederlands fenomeen. Zo schreef de Engelse edelman William Mountague tijdens zijn reis in 1696 door Nederland: 'The Dutch are great Improvers of Land, and Planters of Trees, of Ornament as well as Profit'.¹ Ze waren vooral verbaasd over het gecultiveerde landschap en de hoeveelheid bomenlanen in of bij Hollandse steden. Vol lof sprak de eerste gezant (ambassadeur) van Venetië in 's-Gravenhage, Tomaso Contarini, in zijn gezantschapsberichten (1610) over de aanplant van de bomen langs de grachten in Amsterdam: '... die ze 'lind' [lindebomen] noemen en die door hun groen zeer veel bijdragen aan de fraaiheid van deze en andere steden ...'.² De Amsterdamse geschiedschrijver Melchior Fokkens schreef in zijn boek *Beschrijvinge Der wijdt-vermaarde Koop-stadt Amstelredam* (1662) dat de Burgwallen (doorgaande wateren) met groene bomen waren versierd en sprak in dit verband voor het eerst van de term 'groene wandelingen'.³ Uit deze voorbeelden, waar er met gemak veel meer van te noemen zijn, blijkt dat onder de schaduwrijke lindebomen de eerste openbare groene wande-

Afb. 1 Daniël Stopendael, *Zorgwijk, de Hofstede van den Hr. Gilles van Hoven ziende door den Middel wegh naer de Stadt*, 1725 (Particuliere collectie).

lingen in de Hollandse stad werden aangelegd. Van begin af aan werd de aanwezigheid van de bomen geassocieerd met wandelen.

Esthetiek, economie en recreatie (in de zeventiende eeuw 'sieraad', 'profijt' en 'vermaak') waren de belangrijkste motieven om bomen aan te planten. Bomen gaven schaduw en het wortelgestel verstevigde het wegdek. In zijn boek *Het verheerlykt Watergraafs-of Diemermeer bij de stad Amsterdam* (1725) beschreef Mattheus Brouërius van Niedek de inrichting van het drooggelegde Diemermeer (in 1630 drooggelegd en ten zuidoosten van de stad gesitueerd, nu aangeduid als Watergraafsmeer). Omdat veel Amsterdamse burgers een wandeling naar het meer maakten, besloot het stadsbestuur in eerste instantie om een '...bequaem toepad en wandelwegh langs den Oostzijde van den Amstel van de stads wallen af tot aen den voorschreven Meer, tot nut en vermaeck hunner inwoonderen te maken ...'.⁴ Het stadsbestuur had toestemming nodig van de Staten van Holland, die op 21 juli 1631 octrooi verleenden voor de aanleg van de wandelweg. Daarmee lag de weg 'tot nut en vermaak van de

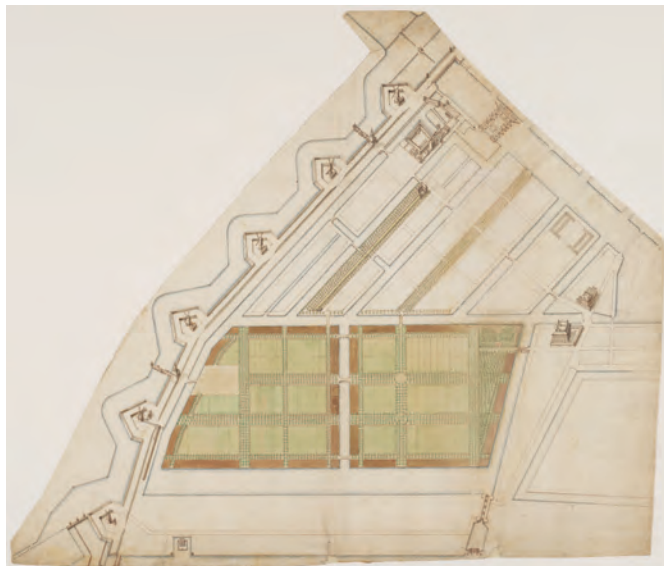
inwoners' van de stad er eerder dan de meeste buitenplaatsen. In het begin had de droogge-
maakte polder vooral een agrarische functie; pas in de loop van de zeventiende eeuw werden
veel boerenhoeven getransformeerd tot fraaie buitenplaatsen, zoals bijvoorbeeld Zorgwyk
aan de Middenweg (1669, heette toen Zorgvliet). De buitenplaatsen completeerden daarmee
het stelsel van openbare groene wandelwegen, die er een prachtige omlijsting voor boden.

DE NIEUWE PLANTAGE

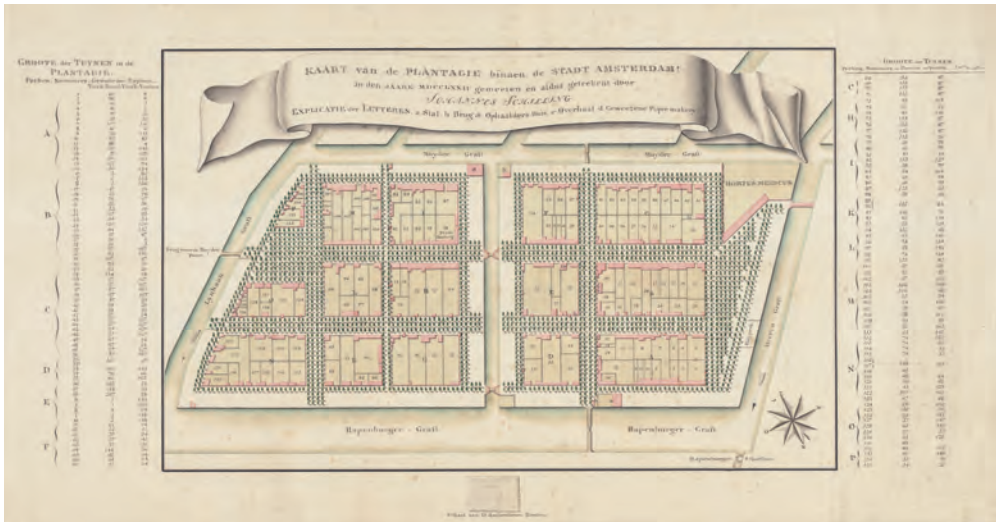
Min of meer tegelijkertijd ontstond aan de oostkant van Amsterdam de Nieuwe Plantag(i)e. De boomaanplant wordt in de archiefstukken vaak omschreven als *plantagie* of *hout*. De Plantage is ontstaan na het Rampjaar (1672), toen de verkoop van bouwpercelen stagneerde en bouwpercelen braak lagen. Op 16 januari 1682 probeerde het stadsbestuur van de nood een deugd te maken door de onverkochte bouwgronden als grond voor tuinen te huur aan te bieden: enerzijds als private tuinen zodat de stad inkomsten zou genereren, anderzijds als sie-raad voor de stad en als vermaak voor de ingezetenen van Amsterdam. Ook besloot het stadsbestuur om in de Plantage een Hortus Medicus of 'Artzeny-Tuyn' aan te leggen.⁵ De Plantage had dus van begin af aan zowel een private als een openbare functie. Op de plattegrond van de Nieuwe Plantage (1682) van landmeter en stadsingenieur Jacob Bosch staat een netwerk van openbare wandelingen en private tuinen afgebeeld.

Oorspronkelijk mochten in de Plantage geen woonhuizen worden gebouwd, alleen een 'speelhuijs' (tuinhuis of theekeupel) of een kleine tuinmanswoning.⁶ Zo woonde de hovenier en tuinarchitect Johannes Montsche (1734-1799) in 1765 in een klein woonhuisje van zijn vader in de Nieuwe Plantage in park B nummer 17.⁷

De Plantage ontwikkelde zich tot een groen recreatiegebied met private, semi-openbare en openbare (plezier)tuinen, wandelingen, zomerhuizen, herbergen en muziek- en theatergebouwen. Het gebied werd van begin af aan door verschillende stadsbewoners gebruikt:

Afb. 2 Ontwerp voor de Plantage, door landmeter Jacob Bosch, circa 1682 (SAA, Beeldbank, Collectie Atlas Kok, afb. nr. 010095000077).

Afb. 3 Johannes Schilling, *Kaart van de Plantage binnen de Stadt Amsterdam*, 1772 (SAA, Beeldbank, Collectie Atlas Kok, afb.nr. KOKA00426000001).

Afb. 4 Abraham van der Hart, *Bepantingsplan van het wandelpark in de Plantage in Amsterdam*, 1812 (SAA, toeg.nr. 10033, inv.nr. 2957).

